
РОЗДІЛ ІХ. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.131.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.04.100>

ЗАСАДА ЗМАГАЛЬНОСТІ СТОРІН ТА СВОБОДИ В ПОДАННІ НИМИ СУДУ СВОЇХ ДОКАЗІВ І У ДОВЕДЕННІ ПЕРЕД СУДОМ ЇХ ПЕРЕКОНЛИВОСТІ У ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Броновицька О.В.,

суддя,

Деснянський районний суд м. Києва

Броновицька О.В. Засада змагальності сторін та свободи в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості у практиці Європейського суду з прав людини.

Автором визначено, що імперативна вказівка Кримінального процесуального кодексу України, яка передбачена ч. 2 ст. 8 та ч. 5 ст. 9 і стосується застосування практики Європейського суду з прав людини, у певних випадках, викликала необхідність переосмислення розуміння окремих засад кримінального провадження як поодинокі, так і у їх взаємозв'язку між собою, а також у компіляції із практикою Суду. Пов'язано це не лише із застосуванням автономних понять Європейським судом з прав людини, але й відмінністю кримінальних процесуальних систем, особливостями професійного перекладу рішень та багатьма іншими факторами.

У своїй статті автор проаналізувала чинне кримінально-процесуальне законодавство, рішення Європейського суду з прав людини, наукові статті.

На основі проведеного аналізу сформульовано висновок про те, що основна особливість реалізації засади змагальності сторін та свободи в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості у практиці Європейського суду з прав людини полягає у тому, що вона розглядається як фундаментальне право у концепції справедливого судового розгляду, а рівність сторін виокремлюється як принцип (засада) реалізації такого права.

Визначено, що це дещо не співпадає із правовим регулюванням таких засад кримінального провадження як рівність перед законом і судом і змагальність сторін та свобода в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх

переконливості у кримінальному процесуальному законодавстві України. Адже рівність перед законом розглядається як заборона дискримінації, а рівність перед судом можна розглядати і як заборону дискримінації судом, і як рівні можливості у процесуальних правах, що є складовим змагальності.

Щодо змагальності, то у практиці Європейського суду з прав людини визначені наступні особливості її реалізації:

- полягає у забезпеченні можливості ознайомитися із зауваженнями та доказами, наданими іншою стороною, і відповісти на них;
- спрямована на ефективну участь у кримінальному провадженні;
- має бути компенсована судовими процедурами, у випадку, коли рівні можливості не були забезпечені раніше.

Ключові слова: засади кримінального провадження, змагальність сторін та свобода в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості, практика Європейського суду з прав людини, рівність перед законом і судом.

Bronovytska O. The principle of competitiveness of the parties and freedom to present their evidence to the court and to prove their conviction before the court in the case law of the European Court of Human Rights.

The author determines that the imperative instruction of the Criminal Procedure Code of Ukraine provided for in Part 2 of Article 8 and Part 5 of Article 9 relating to the application of the case law of the European Court of Human Rights, in certain cases, has necessitated a rethinking of the understanding of certain principles of criminal proceedings both individually and in their

interconnection with each other, as well as in the compilation with the Court's case law. This is due not only to the use of autonomous definitions by the European Court of Human Rights, but also to the differences in criminal procedural systems, the peculiarities of professional translation of judgments and many other factors.

In this article, the author analyzed the current criminal procedure legislation, decisions of the European Court of Human Rights and scientific articles.

Based on the analysis, the author concludes that the main feature of the implementation of the principle of competitiveness of the parts and freedom to present their evidence to the court and to prove their convincing nature in the case law of the European Court of Human Rights is that it is considered a fundamental right in the concept of a fair trial, and equality of the parties is distinguished as a principle (basis) for the implementation of such a right.

It is determined that this somewhat does not coincide with the legal regulation of such principles of criminal proceedings as equality before the law and the court and the competitiveness of the parties and the freedom to present their evidence to the court and to prove their convincing nature in the criminal procedure legislation of Ukraine.

After all, equality before the law is seen as a prohibition of discrimination, and equality before the court can be seen as a prohibition of discrimination by the court, and as equal opportunities in procedural rights, which is a component of competition.

With regard to competitiveness, the case law of the European Court of Human Rights identifies the following features of its implementation: it consists in providing an opportunity to familiarize oneself with the comments and evidence provided by the other party and respond to them; aimed at effective participation in criminal proceedings; equal opportunities should be compensated by judicial procedures in cases where equal opportunities have not been provided earlier.

Key words: principles of criminal proceedings, competitiveness of the parties and freedom to present their evidence to the court and to prove their conviction before the court, case law of the European Court of Human Rights, equality before the law and the court.

Постановка проблеми. Засади кримінального провадження, які застосовуються під час його розгляду судами різних інстанцій відображені як у Конституції України, так і у Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК України) та Законі України «Про судоустрій і статус суддів». Але імперативна вказівка КПК України, яка передбачена ч. 2 ст. 8 та ч. 5

ст. 9 і стосується застосування практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд), у певних випадках, викликала необхідність переосмислення розуміння окремих засад кримінального провадження як поодинці, так і у їх взаємозв'язку між собою, а також у компіляції із практикою Суду. Пов'язано це не лише із застосуванням автономних понять ЄСПЛ, але й відмінністю кримінальних процесуальних систем, особливостями професійного перекладу рішень та багатьма іншими факторами.

Саме практичні та теоретичні аспекти реалізації засади змагальності сторін та свободи в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості, із урахуванням практики ЄСПЛ, мають свої особливості. Зокрема, такі особливості є і у співвідношенні із засадою рівності перед законом і судом, на що авторка статті має намір звернути увагу.

Мета дослідження. Встановити особливості реалізації засади змагальності сторін та свободи в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості (далі – змагальності) у практиці Європейського суду з прав людини та сформулювати науково-обґрунтовані висновки з досліджуваної проблеми.

Стан опрацювання проблематики. Наукові дослідження у сфері засад кримінального провадження здійснювали такі науковці як Ю.П. Аленін, Я.О. Берназюк, І.В. Гловюк, Л.Б. Ісмаїлова, О.В. Капліна, О.Ю. Костюченко, О.П. Кучинська, Л.М. Лобойко, М.А. Погорецький, В.О. Попелюшко, Н.П. Сиза, А.В. Столітній, Г.К. Тетерятник, Л.Д. Удалова, Т.І. Фулей, С.Б. Цебенко, М.Є. Шумило, О.Г. Яновська та багато інших науковців.

Виклад основного матеріалу. Практика ЄСПЛ щодо реалізації засади змагальності відмінна від змісту її нормативного закріплення у КПК України та у розглядається суміжно із рівністю перед законом і судом. Перш ніж перейти до детального аналізу цього питання, необхідно акцентувати увагу на нормативному визначенні цих двох засад у вітчизняному законодавстві.

Так, Конституція України проголосила рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом (ч. 1, п. 1 ч. 2 ст. 129) [1].

У Законі України «Про судоустрій і статус суддів» визначено, що правосуддя в Україні здійснюється на засадах рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом без будь-якої дискримінації, а суд створює такі умови, за яких кожному учаснику судового процесу гарантується рівність у реалізації наданих процесуальних прав та у виконанні процесуальних обов'язків, визначених процесуальним законом (ч. 1-2 ст. 9). Також у п. г) ч. 1 ст. 109 зазначено, що суддю може бути притягнуто до дисциплінарної відповідальності в порядку дисци-

плінарного провадження з підстави порушення засад рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом, змагальності сторін та свободи в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості [2].

Деталізація засади рівності перед законом і судом у кримінальному провадженні визначена у ст. 10 КПК України де зазначено, що не може бути привілеїв чи обмежень у процесуальних правах, передбачених КПК України, за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних чи інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, громадянства, освіти, роду занять, а також за мовними або іншими ознаками, а в окремих випадках певні категорії осіб (неповнолітні, іноземці, особи з розумовими і фізичними вадами тощо) під час кримінального провадження користуються додатковими гарантіями. А у ст. 22 КПК України відображена процесуальна засада змагальності сторін та свободи в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості, яка передбачає чималий комплекс взаємопов'язаних прав та обов'язків суду і сторін кримінального провадження, вимог такої змагальності (зокрема, чіткий розподіл кримінально-процесуальних функцій), але сутність якої чітко визначена у ч. 1 ст. 22 КПК України: «кримінальне провадження здійснюється на основі змагальності, що передбачає самостійне обстоювання стороною обвинувачення і стороною захисту їхніх правових позицій, прав, свобод і законних інтересів засобами, передбаченими цим Кодексом» [3].

Що ж до практики ЄСПЛ та відображення у ній засади змагальності, то С.Б. Цебенко зазначає, що принцип рівності перед законом і судом означає, що кожна людина у правовій державі повинна мати доступ до правосуддя і можливість вільно, швидко, безперешкодно реалізувати своє право на судовий захист незалежно від належності до певної соціальної групи або інших персональних характеристик будь-якої особи. Принцип змагальності сторін потрібно розуміти як те, що сторони в процесі мають право ознайомлюватися з усіма доказами та зауваженнями, що залучені до справи, можуть їх коментувати і давати свої заперечення. Із позиції ЄСПЛ жодна сторона не повинна користуватися істотними перевагами порівняно з протилежною стороною [4, с. 39].

У Я.О. Берназюка знаходимо, що принцип змагальності прийнято розглядати як основоположний компонент концепції «справедливого судового розгляду» у розумінні пункту 1 статті 6 Конвенції, що також включає споріднені принципи рівності сторін у процесі та принцип ефективної участі. При цьому, всі зазначені принципи однаковою мірою, з урахуванням де-

яких процедурних відмінностей, стосуються як цивільних, так і кримінальних проваджень [5].

Також існує думка, у якій визначено, що принцип змагальності тісно пов'язаний з принципом рівності; окремі вчені навіть вважали змагальність складовою частиною реалізації принципу рівності. Рівноправність сторін – один із необхідних елементів принципу змагальності, «без якого змагальність як принцип не існує». Рівноправність сторін є суттю змагальності, бо тільки через рівні можливості сторін можлива реалізація принципу змагальності. Європейський суд з прав людини розглядає реалізацію принципу змагальності крізь призму забезпечення рівності прав учасників судового розгляду, тобто за цієї позиції обвинувачення і захист діють на одному рівні, під контролем відносно пасивного суду [6].

В цілому погоджуючись із зазначеним вище, вважаємо, що для формулювання висновків необхідно звертатись до першоджерела – практики ЄСПЛ. І у першу чергу акцентуємо увагу на рішеннях стосовно України.

У справі «Надточій проти України» Суд нагадав, що принцип рівності сторін – один із складників ширшої концепції справедливого судового розгляду – передбачає, що кожна сторона повинна мати розумну можливість представляти свою сторону в умовах, які не ставлять її в суттєво менш сприятливе становище в порівнянні з опонентом (п. 26) [7].

У справі «Салов проти України» принцип рівності сторін вимагав, щоб протест прокурора, поданий до президії суду, був надісланий заявнику та/або його адвокату, який повинен був мати можливість надати пояснення щодо нього до розгляду протесту президією, а також йому повинні були надіслати копію постанови президії суду, яка скасувала постанову районного суду про направлення справи на новий розгляд, щоб надати можливість завчасно підготувати свій захист у суді. У такій ситуації Суд зазначив, що «стаття 6 Конвенції в цілому гарантує право обвинуваченого брати активну участь під час розгляду кримінальної справи у суді. Фундаментальним аспектом права на справедливий судовий розгляд є те, що розгляд кримінальної справи, включаючи процедурні елементи, має бути змагальним і в цьому процесі повинний бути забезпечений принцип рівності сторін, тобто обвинувачення та захисту ... При вирішенні питання, чи мало місце порушення статті 6, Суд має розглянути, чи був процес справедливим в цілому, включаючи апеляційне провадження та спосіб отримання доказів (п. 76), а також Суд повторює, що принцип рівності сторін у процесі є лише одним з елементів більш широкого поняття справедливого судового розгляду, яке також включає фундаментальний принцип зма-

гальності процесу ... Більш того, принцип рівності сторін у процесі – у розумінні «справедливого балансу» між сторонами – вимагає, щоб кожній стороні надавалася розумна можливість представити справу в таких умовах, які не ставлять цю сторону у суттєво невідгідне становище відносно другої сторони ... Принцип змагальності процесу означає, що кожній стороні повинна бути надана можливість ознайомитися з усіма доказами та зауваженнями, наданими іншою стороною, і відповісти на них ... (п. 87) [8].

У справі «Лазаренко та інші проти України» для забезпечення дотримання принципу рівності сторін заявники мали бути повідомлені про апеляційні скарги, подані у їхніх справах, однак вони заперечили, що їх справді було про це повідомлено. За таких умов ЄСПЛ визначив: «що принцип рівності сторін вимагає надання кожній стороні розумної можливості представляти свою справу за таких умов, які не ставлять її чи його у явно гірше становище порівняно з протилежною стороною ... Кожній стороні має бути забезпечена можливість ознайомитися із зауваженнями або доказами, наданими іншою стороною, у тому числі із апеляційною скаргою, та надати власні зауваження з цього приводу. Під загрозою стоїть впевненість сторін у функціонуванні правосуддя, яке ґрунтується, зокрема, на усвідомленні того, що вони мали змогу висловити свої думки щодо кожного документа в матеріалах справи (п. 36) [9].

У справі «Жук проти України» заявник скаржився, що Верховний Суд України розглянув його касаційну скаргу з питань права за його відсутності, порушуючи принцип процесуальної рівності сторін. Він стверджував, зокрема, що, на відміну від прокурора, він не мав можливості надавати усні зауваження в Верховному Суді. За таких умов ЄСПЛ зазначив, що принцип процесуальної рівності сторін, один із елементів більш широкої концепції справедливого судового розгляду, вимагає, щоб кожній стороні надавалася розумна можливість представляти свою позицію за таких обставин, які не ставлять цю сторону в суттєво невідгідне становище по відношенню до протилежної сторони. Це, в принципі, означає надання сторонам судового процесу можливості ознайомитися з усіма пред'явленими доказами і зауваженнями та прокоментувати їх, навіть якщо вони надані незалежним представником державної юридичної служби з метою здійснення впливу на рішення суду (п. 25), а також констатував, що стаття 6 Конвенції в цілому гарантує, що особа, обвинувачена у вчиненні правопорушення, повинна за загальним правилом мати право бути присутньою та безпосередньо брати участь у судовому засіданні стосовно встановлення обґрунтованості кримінального обвинувачення щодо неї. Це право презюмуєть-

ся самим поняттям змагального провадження та також може походити з гарантій, встановлених підпунктами (с), (d) та (e) пункту 3 статті 6 Конвенції (п. 26) [10].

У інших справах ЄСПЛ сформульовані інші, не менш важливі висновки для розуміння змагальності. Так у справі «Екбатані проти Швеції» визначено, що Суд нагадує, що змагальність є «тільки однією з характеристик ширшої концепції справедливого судочинства щодо кримінальних справ» [11].

У справі «Т. проти Сполученого Королівства» ЄСПЛ акцентував увагу на неможливості неповнолітнього внаслідок його незрілості і порушеного емоційного стану почуватися достатньо розкутим у напруженій залі суду та під пильною увагою громадськості, щоб порадитися з захисниками під час судового розгляду або поза залом суду співпрацювати зі своїми адвокатами та надавати їм інформацію для цілей свого захисту. І враховуючи таке Суд вважає, що заявник не мав можливості брати ефективну участь у кримінальному провадженні проти нього, і, як наслідок, йому було відмовлено в справедливому розгляді на порушення статті 6 § 1 (п. 88-89) [12].

Справа «Руїз Матеос проти Іспанії» стосувалась провадження у Конституційному Суді, але за таких умов Суд так чи інакше звернув увагу на те, що за умов *mutatis mutandis* все ж таки право на змагальний судовий розгляд означає можливість для сторін знати та коментувати зауваження або докази, надані іншою стороною, а Суд розглядатиме скаргу у світлі всього пункту 1 статті 6 (ст. 6-1), оскільки принцип рівності сторін є лише однією з ознак ширшої концепції справедливого судового розгляду, яка також включає основоположне право на те, що провадження має бути змагальним (п. 63) [13].

Вчергове підкреслив положення про те, що принцип рівності сторін є лише однією з особливостей ширшої концепції справедливого судового розгляду, яка також включає фундаментальне право на змагальність кримінального провадження (п. 66) Суд у справі «Джеват Соїлас проти Туреччини», але акцентував на тому, що право на змагальний судовий розгляд означає, що у кримінальній справі як обвинуваченню, так і захисту має бути надана можливість ознайомитися із зауваженнями та доказами, наданими іншою стороною, і прокоментувати їх. Існують різні способи, якими національне законодавство може забезпечити виконання цієї вимоги. Однак, який би метод не було обрано, він повинен гарантувати, що інша сторона буде знати про подані зауваження та матиме реальну можливість прокоментувати їх. Відтепер це стосується апеляційного суду Відня (п. 67) [14].

У іншій справі Суд звернув увагу, що осново-

положним аспектом права на справедливий судовий розгляд є те, що кримінальне провадження, у тому числі складові такого провадження, які стосуються процедури, мають бути засновані на принципі змагальності, і має бути забезпечена процесуальна рівність сторін обвинувачення та захисту. Право на судовий розгляд за принципом змагальності означає в кримінальній справі, що сторонам обвинувачення і захисту має бути надана можливість ознайомитися із зауваженнями та доказами, наданими іншою стороною, і відповісти на них. Крім того, відповідно до пункту 1 статті 6 органи переслідування повинні ознайомлювати сторону захисту з усіма матеріальними доказами як на користь, так і проти обвинуваченого, які вони мають у своєму розпорядженні (п. 64) [15].

У кримінальному провадженні вимоги «змагального» процесу відповідно до ст. 6 Конвенції зазвичай частково збігаються з правом на захист, гарантованого п. 3 ст. 6 Конвенції. Більш специфічні вимоги «змагального» кримінального процесу вимагають відкриття стороні захисту доказів за чи проти обвинуваченого, однак право відкриття не є абсолютним і може бути обмежене з метою захисту секретних методів слідства чи ідентичності агентів чи свідків (рішення у справі «Едвардс проти Сполученого Королівства» (*Edwards v. The United Kingdom*), пп. 33–39) [6].

Також, в аспекті доказів, що містять інформацію з обмеженим доступом, як зазначив Я.О. Берназюк, Судом сформовано наступні підходи: необхідно надавати доступ до матеріалів, що мають «життєво важливе» значення для результату справи; доступ до менш важливих доказів може бути обмежено («МакМайкл проти Сполученого Королівства» (*McMichael v. the United Kingdom*), заява № 16424/90, п. 78–82); труднощі, що постають для сторони захисту у зв'язку з нерозголошенням, повинні бути належним чином компенсовані процедурами, яких дотримуються судові органи («Фітт проти Сполученого Королівства» (*Fitt v. the United Kingdom*), заява № 29777/96, п. 45–46); ці процедури можуть передбачати надання стороні захисту короткий виклад нерозкритих доказів («Ботме та Аламі проти Сполученого Королівства» (*Botmeh та Alami v. the United Kingdom*), заява № 15187/03, п. 42–45) [5].

Висновки. Основна особливість реалізації засади змагальності сторін та свободи в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості у практиці Європейського суду з прав людини полягає у тому, що вона розглядається як фундаментальне право у концепції справедливого судового розгляду, а рівність сторін виокремлюється як принцип (засада) реалізації такого права.

Це дещо не співпадає із правовим регулюванням таких засад кримінального провадження як рівність перед законом і судом і змагальність сторін та свобода в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості у кримінальному процесуальному законодавстві України. Адже рівність перед законом розглядається як заборона дискримінації, а рівність перед судом можна розглядати і як заборону дискримінації судом, і як рівні можливості у процесуальних правах, що є складовим змагальності.

Щодо змагальності, то у практиці Європейського суду з прав людини визначені наступні особливості її реалізації:

- полягає у забезпеченні можливості ознайомитися із зауваженнями та доказами, наданими іншою стороною, і відповісти на них;
- спрямована на ефективну участь у кримінальному провадженні;
- має бути компенсована судовими процедурами, у випадку, коли рівні можливості не були забезпечені раніше.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80?find=1&text=%D1%80%D1%96%D0%B2%D0%BD#w1_41.
2. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016. № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
4. Цебенко С.Б. Рівність громадян перед законом і судом у практиці Європейського суду з прав людини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 9. С. 38–40. URL: http://www.lsej.org.ua/9_2021/9.pdf.
5. Берназюк Я. Міжнародні стандарти дотримання принципу змагальності в судовому процесі. «Судебно-юридическая газета». 2019. 11 вересня. URL: https://sud.ua/ru/news/blog/149910-mizhnarodni-standarti-dotrimannya-printsipu-zmagalnosti-v-sudovomu-protsesi?fbclid=IwAR0Kbfm0UErhKQa1vbQLqVjjsvOpU7cdr5hXqs_r591GzJFJ1xrjn09C80g.
6. Принцип змагальності у практиці європейського суду з прав людини. URL: https://ukrainepravo.com/international_law/european_court_of_human_rights/tuyrshchyt-ipagaoersfkhk-ts-tuankhyshchk-zh-vustyemfensgs-ftsets-i-tuav-oyueyry/.

7. Справа «Надточій проти України» (Заява № 7460/03). Рішення від 15.05.2008. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_404?find=1&text=%D1%80%D1%96%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D1%81#w1_3.
8. Справа «Салов проти України» (Заява № 65518/01). Рішення від 06.09.2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_428?find=1&text=%D0%B7%D0%BC%D0%B0%D0%B3#Text.
9. Справа «Лазаренко та інші проти України» (Заява № 70329/12 та 5 інших). Рішення від 27.06.2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c40?find=1&text=%D0%B7%D0%BC%D0%B0%D0%B3#w1_1.
10. Справа «Жук проти України» (Заява № 45783/05). Рішення від 21.10.2010 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_659?find=1&text=%D0%B7%D0%BC%D0%B0%D0%B3#w1_1.
11. Справа «Екбатані (Ekbatani) проти Швеції» (Заява № 10563/83). Рішення від 26.05.1988 URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/157583___157583.
12. Case of T. v. The United Kingdom. Court decision dated 16 December 1999 (Application no. 24724/94). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-58593>.
13. Case of Ruiz-Mateos v. Spain. Court decision dated 23 June 1993 (Application no. 12952/87). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-57838>.
14. Case of Brandstetter v. Austria. Court decision dated 28 August 1991 (Application no. 11170/84; 12876/87; 13468/87). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57683>.
15. Справа «Джеват Сойсал проти Туреччини» (Заява № 17362/03). Рішення від 23 вересня 2014 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-156645&filename=CASE%20OF%20CEVAT%20SOYSAL%20v.%20TURKEY%20-%20%5BUkrainian%20Translation%5D%20by%20OSCE%20Ukraine.pdf>.